

## TALAS SAVAŞI'NIN TÜRKLERİN İSLAMİYET'İ KABUL ETMELERİNDEKİ YERİ VE ÖNEMİ

Yrd. Doç. Dr. Bahattin KELEŞ\*

### Öz

*Talas Savaşı, Türk-Arap ilişkileri ve Türklerin İslamiyet'i kabul edişinde bir dönüm noktasını teşkil etmektedir. Zira, Türkler Abbasi Devleti'nde idari ve askeri hizmetlerde bulunmuş ve Emevi Devleti'ne nazaran Türkler arasında İslamlaşma oranı ciddi artış göstermiştir. Öte yandan, Türklerin müslüman olmaları, sadece Türk ve İslam alemi için değil, aynı zamanda dünya tarihi açısından da büyük bir olaydır. Çünkü Türkler İslam dinini herhangi bir devletin siyasi baskısı altında değil, kendi arzu ve istekleri ile benimsemişlerdir. Talas Savaşı öncesi sınırlı seviyede bulunan Türk-Arap ilişkileri, bu savaştan sonra büyük bir ivme kazanmıştır. Talas Savaşı sonrası Türklerin İslamiyet'e girişleri hızlanmış; bunda da Abbasilerin Türklere karşı uyguladıkları ılımlı politikaların büyük bir etkisi olmuştur.*

*Bu makale, Talas Savaşı'nın Türklerin İslamiyet'i kabul edişindeki yeri ve önemi üzerinde durmakta ve çeşitli din ve inançları benimseyen Türklerin İslamiyet'e girmelerinde Talas Savaşı'nın rolü ve etkisini ortaya koymayı amaçlamaktadır. Türkler bu savaştan sonra kitleler halinde İslam dinine girmeye başlamışlar ve hatta daha sonraları değişik coğrafyalarda devlet kurmaya başlamışlardır.*

**Anahtar kelimeler:** *Talas Savaşı, Türk-Arap ilişkisi, Türklerin Müslüman Olması, Türk-Çin ilişkisi, Mevali (Köle).*

### **The Place And Importance Of The Battle Of Talas In The Conversion Of The Turks To Islam**

#### **Abstract**

*The battle of Talas marked a milestone in the Turk-Arab relations and the conversion of the Turks to Islam because of the fact that the Turks did administrative and military services in the Abbasid State after the battle and*

\* Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Tarihi ve Sanatları Ana Bilim Dalı Öğretim Üyesi.

islamization rate significantly increased with regard to the Umayyad State. Moreover, this conversion is a great event not only for Turkic and Islamic territory but also for the history of the world. Because the Turks embraced Islam on their own volition not by reason of any political pressure of any state. The Turk-Arab relations that had been in limited level before the battle gained a momentum post-war. After the battle, the entry of the Turks into Islam increased and the moderate policies of the Abbasids on the Turks had a considerable influence in this increase.

This article emphasizes the place and importance of the battle of Talas in the conversion of the Turks to Islam and aims to demonstrate the role and effects of the battle in the conversion of Turks who had several religions and faiths to Islam. The Turks began to enter into Islam in the masses after the battle. As well, they took place in administrative and military staff of the Abbasid State and afterwards started to establish a state in various geographies.

**Keywords:** The Battle Of Talas, Turk-Arab Relations, The Conversion Of The Turks To Islam, Turk-Chinese Relations, Mawali (Slave).

## Giriş

Türkler dünyanın en eski ve en köklü milletlerinden biri olup hem İslam'dan önce hem de İslami devirde tarihte çok önemli rol oynamışlardır. İslam dinini kabul etmeden önceki dönemde Türkler daha çok Şamanist kültürün etkisindeydiler ve Gök-Tanrı (Gök-Tengri) inancını benimsemişlerdi. Bununla birlikte zamanın şartlarına bağlı olarak değişik dönemlerde değişik din ve inançlara sahiptiler. Örneğin Uygurlar döneminde Maniheizm çok yaygınlık kazanmıştır. Hazarlar'dan küçük bir gurup Museviliği seçmiş, Peçenekler, Kumanlar ve Bulgarlar ise Hıristiyanlığı benimsemişlerdir.<sup>1</sup> Ancak bu dinlerin yapısı Türklerin milli karakterine uymadığı için onların milli kültürlerini kaybetmelerinde neden olmuştur. Bunun en açık örneği, Göktürk hakanı Bilge Kağan, veziri Tonyukuk'tan bir Budist mabedi yaptırmasını isteyince, Tonyukuk'un "Savaşmayı ve hayvan kesmeyi yasaklayan, miskinlik telkin eden bir dinin kabulü Türkler için bir felaket olur."<sup>2</sup> diye karşılık vermesinde görülmektedir. Aynı şekilde, Tevratiliği kabul etmiş olan bir Hazar grubunun ve Hıristiyanlığı kabul eden Macarlar ile Bulgarların zaman içerisinde milli karakter ve kimliklerinden uzaklaştıkları görülmüştür. Buna karşılık, Türklerin milli bünyesine ruh ve karakterine uyan İslam dinini kabul etmeleri onlara yeni bir heyecan verdiği gibi milli varlıklarını muhafaza etmelerinde de önemli rol oynamıştır.<sup>3</sup>

## 1. Talas Savaşı Öncesi Türkistan'da Türk-Arap Mücadelesi

Talas Savaşı'ndan önce Arapların Türklerden haberdar oldukları eski Arap şiiri ve Hz. Peygamber dönemine dair rivayetlerde geçen "Türk çadırı" gibi ifa-

<sup>1</sup> Osman Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, Cilt: 1-2, İstanbul, 2000, s. 73.

<sup>2</sup> Osman Turan, *Seçuklular ve İslamiyet*, İstanbul, 1971, s. 5.

<sup>3</sup> Abdülkerim Özyayın, "Türklerin İslamiyeti Kabulü", *Türkler Ansiklopedisi*, Cilt: 4, Ankara, 2002, s. 253.

delerden anlaşılma ile birlikte; Türklerle Araplar arasındaki siyasi mücadeleler İran'ın fethi ile sonuçlanan Nihavend Savaşı (642) sonrasında başlamıştır.<sup>4</sup>

Müslüman Arapların Türkistan bölgesine yaptığı fetih hareketini üç merhalede incelememiz mümkündür:

**1.1. Birinci Merhale (642-705):** Hz. Ömer'in doğu komutanı olarak Ahnef b. Kays'ı atamasıyla (642) başlayan ve Kuteybe b. Müslim'in el-Haccac tarafından Horasan'a vali olarak gönderilmesine kadar devam eden (705) birinci merhalede, daha çok İslam'ı yayma amaçlı fetihler yapılmıştır.

Bilindiği gibi, Hz. Ömer devrinde Araplar, Ceyhun nehrine kadar ilerlemişlerdir. Fakat Hz. Ömer'in bölge komutanı Ahnef b. Kays'a Ceyhun nehrini geçmemesini söylemiştir.<sup>5</sup> Aradan çok uzun bir zaman geçtiği halde Arap siyasi hâkimiyetinin bu topraklarda istenilen seviyeye ve güce ulaştığı söylenemez. Bu durumun Aşağı Türkistan'ın iç kısımlarından gelerek eski İran topraklarına ve daha sonra bu bölgeye gelen Araplara karşı Türklerin zaman zaman yaptıkları akınların da önemli tesirleri olmuştur. Nitekim Hz. Ömer devrinin önemli komutanı olan Ahnef b. Kays'ın, hiç de beklemediği bir zamanda karşısına çıkan Türk hakanı Sulu Kağan, önce Ceyhun'u daha sonra Belh'e ve Merv'e kadar olan toprakları alarak Ahnef b. Kays'ı geri çekilmek zorunda bırakmıştır.<sup>6</sup>

Türklerin Müslümanlarla ilk temasları VII. yüzyılın ortalarında, 642 yılında yapılan Nihavend Savaşı'nı izleyen dönemde başlamıştır. Türk-Arap ilişkileri Sasani Devleti'nin çöküşünden sonra da yaklaşık yarım yüzyıl boyunca çekişmeli bir biçimde devam etmiştir.<sup>7</sup>

**1.2. İkinci Merhale (705-712):** Arap komutanı Kuteybe b. Müslim ile başlayan daha çok Baykent, Buhara ve Semerkant üçgeni çevresinde odaklanan, çok çekişmeli ve mücadelelerle dolu bir fetih hareketidir. Bu devir Kuteybe b. Müslim'in Türkistan topraklarını kendi hâkimiyetine alıp, Çin Seddi'ne kadar genişletmek maksadıyla Horasan'a vali olarak gönderilmesiyle başlamış (705) ve Fergana'da kendi silah arkadaşları tarafından öldürülmesine kadar devam etmiştir (712).<sup>8</sup>

İslamiyet, Türkler arasında Kuteybe b. Müslim tarafından fethedilen Amuderya (Ceyhun) nehrinin kuzeyindeki topraklarda, özellikle Kaşgarlı Mahmut'un Çay-ardı diye isimlendirdiği Maverâünnehir bölgesinde yayılmaya

<sup>4</sup> Seyfullah Kara, *Selçukluların Dini Serüveni -Türkiye'nin Dini Yapısının Tarihsel Arka Planı-*, İstanbul, 2006, s. 15-16. Hz. Peygamber döneminde "Türk Çadırı"ndan bahsedilmektedir. Hz. Peygamber Hendek Savaşı sırasında bir Türk çadırında oturarak hendek kazanlara nezaret etmişti. Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. Taberi, *Tarihü'r-rusul ve'l-müluk*, (nşr. M.J.de Goeje), Cilt: I, Leiden, 1879-1898, s. 1468.

<sup>5</sup> Hakkı Dursun Yıldız - Kenan Seyitoğlu (Editör), *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, Cilt: 2, İstanbul, 1986, s. 88.

<sup>6</sup> Zekeriyâ Kitapçı, *Yeni İslam Tarihi ve Türkler*, Konya, 1994, s. 291.

<sup>7</sup> Gamze Kona, "Türklerin İslamiyeti Kabulü", <http://www.osmancik.com.tr/public/koseyazisi.aspx?id=345>

<sup>8</sup> Bahriye Üçok, *İslam Tarihi Emeviler-Abbâsiler*, Ankara, 1979, s. 56; Zekeriyâ Kitapçı, *Araplar'ın Türkistan'a Girişi*, İstanbul, 2000, s. 48; Mevlüt Koyuncu, "Türkler ve İslam Dünyası", *Türkler Ansiklopedisi*, Cilt: 4, Ankara, 2002, s. 339.

devam etmiştir.<sup>9</sup> Bu bölgede Arap hakimiyetini tesis eden ilk komutan Kuteybe b. Müslim olmuştur.<sup>10</sup> Kuteybe b. Müslim döneminde Horasan, Baykent, Buhara, Semerkant, Fergana ve Kaşgar şehirlerini kuşatmış ve bu şehirlerin çoğunu hakimiyeti altına almıştır.<sup>11</sup> Emeviler bölge halkının müslüman olmaları için uğraşmış, fakat Emevi Devleti'nin siyasi hakimiyetini tanımaları ve cizye vermeleri için mücadele etmişlerdir. Şu bilgi konumuz açısından ilgi çekicidir. Abdullah'ın oğlu Eşres Maverâünnehir bölgesine 727 yılında vali atanınca bu bölgede tamamen İslamiyet'i yaymaya karar verdi. Semerkant'a biri Arap, diğeri İranlı iki din adamı gönderdi. İslamiyet'i kabul edenlerden vergi alınmayacağına dair söz verdi. Bu politikanın tahminlerin üzerinde bir başarı ile neticelenmesi, hem hazine memurlarının, hem de bölgeyi yöneten beylerin hoşnutsuzluğuna sebep oldu. Vali Eşres, müslümanların kuvvetinin cizye vergisine bağlı olduğuna inandığından, yeni müslüman olanlardan ancak sünnet olan, İslam'ın farzlarını yerine getiren ve Kur'an'dan bir sure okuyabilenlerin cizyeden muaf tutulmalarını emretti.<sup>12</sup> Bu durum da göstermektedir ki, Emeviler İslamiyet'i yayma amacından ziyade bu bölgede siyasi hakimiyetlerini kurmanın peşinde olmuşlardır.

Türkler, Emeviler döneminde uygulanan baskıcı politikalar ve kendilerinin dışındaki halkı '*mevali*' (köle) saymalarından dolayı İslamiyet'e geç girmişlerdir. Emeviler döneminde Türkler arasında kitlesel din değiştirmeler pek görülmemiştir. Bu Türklerin bu dönemde İslam dinini benimsemedikleri anlamına gelmez, çok az sayıda da olsa İslam dinine girenler olmuştur. Fakat Türklerin silahlı bir mücadele olmadan kendi gönülleriyle İslam dinine girmeleri daha sonraki dönemde olmuştur.<sup>13</sup>

**1.3. Üçüncü merhale (712-750):** Yezit b. el-Mühelleb'le başlamış (712) ve Nasr b. Seyyar'a kadar devam etmiştir. Daha sonra Türgiş hakanı Kur-sul'un Nasr b. Seyyar tarafından öldürülmesi ile (738) devam etmiş<sup>14</sup> ve Abbasilerin iktidara gelmeleri ile (750) son bulmuştur.<sup>15</sup>

II. Göktürk hanedanlığı kurulup (680-745), Türk devleti kuvvetlenince Emevi ordusunun ilerlemesi durdu. Bunun üzerine, Göktürk komutanı Kül Tigin Maverâünnehir bölgesine kadar gelerek batı sınırlarını güvenlik altına aldı. Göktürklerin 745'te Uygur, Kırgız ve Basmlı Türkleri tarafından yıkılması üzerine Araplar karşısında sadece Türgiş hakanı Sulu Kağan kaldı. Sulu Kağan, büyük Türk boylarından biri olan Kara Türgiş'lerindedir. O da, kumandanlarından biri tarafından öldürülünce, Türk ülkeleri doğudan ilerleyen Çin ile batıdan ilerleyen Arap kuvvetleri arasında bir çekişme sahası haline

<sup>9</sup> Özaydın, "a.g.m.", s. 253.

<sup>10</sup> Kara, *a.g.e.*, s. 19.

<sup>11</sup> Ali Aktan, *İslam Tarihi (Başlangıçtan Emevilerin Sonuna Kadar)*, Kayseri, 2003, s. 257.

<sup>12</sup> El-Belazuri, *Futuhu'l-Buldan*, Çev. Mustafa Fayda, Cilt: 2, Ankara, 1987, s. 314; Kara, *a.g.e.*, s. 32.

<sup>13</sup> İbrahim Balık, *Ortaçağ Tarihi ve Medeniyeti*, Ankara, 2005, s. 86.

<sup>14</sup> Zekeriya Kitapçı, *Türkistan'da İslamiyet ve Türkler*, Konya, 1988, s. 250.

<sup>15</sup> Nesimi Yazıcı, *İlk Türk-İslam Devletleri Tarihi*, Ankara, 2005, s. 36; Zekeriya Kitapçı, *Araplar'ın Türkistan'a Girişi*, İstanbul, 2000, s. 48.

geldi. Tam o sırada Emeviler iktidardan düşürülerek yerine Abbasiler geçti ve Arapların mevali politikasının değişmesiyle Türkistan bölgesinde Türkler arasında İslam dininin kabulünde önemli gelişmeler oldu. Abbasiler, Emevilerin imtiyazlı “*Arap milleti adına fetih*” düsturu yerine, bütün Müslümanlar arasında farklılığın kaldırılması ve eşitlik düşüncesinin yayılmasını kendilerine ilke olarak kabul ettiler.<sup>16</sup>

Arap baskısının oldukça hafiflemesi, Çinlileri Türkistan’da bir iktidar boşluğunun var olduğu düşüncesine itmiştir. Bundan dolayı, Çinliler eski Türkistan siyasetini yeniden canlandırarak, Karluklar’ın da içinde bulunduğu bölgeye yeniden hâkim olmak istemişlerdir.<sup>17</sup>

## 2. Talas Savaşı (751)

Talas Savaşı hakkında İslam kaynakları çok detaylı bilgi vermemektedir. Bu savaş hakkında bilgi veren ilk kaynak, İbn Tayfur (ölm. 893)’dur. İbn Tayfur, bu olaydan çok kısa olarak Ebu Müslim’in komutanlarından Ziyad b. Salih’i Çin’e karşı sefere göndermesiyle ilgili bilgi vermekle yetinmiştir.<sup>18</sup> Talas Savaşıyla ilgili, Makdisi’nin el-Bed’ ve’t-Tarih adlı eserinde şu bilgilere yer verilmektedir:

*“Ebu Müslim, Ziyad b. Salih’i Maveraiünnehir’deki bazı yerleri fethetmek için gönderdi. Ziyad b. Salih bazı fetihlerde bulundu ve bu bölgede bulunan Taraz ve Atlah’a ulaştı. Çinliler de harekete geçtiler ve sayıları yüz binden fazla olduğu halde bu bölgeye geldiler. Sa’id b. Humeyd, Taraz şehrini tahkim ettikten sonra kendisi de askerleriyle birlikte şehri savundu.”<sup>19</sup>*

Talas Savaşı öncesinde Çin’in Türklere karşı baskı ve zulmü artmış, Çin kumandanı Kao Sien-tche’nin Taşkent beyi Bagatur Tudun’u hile ile hapsedip sonrada öldürmüştü. Bunun üzerine Tudun’un oğlu, Horasan valisi Ebu Müslim’den yardım istemiştir. Çinli komutanın Taşkent ahalisine sert tutumu üzerine başta Karluklar olmak üzere bölgedeki diğer Türk boyları Çin’e karşı harekete geçtiler. Ancak, bu dönemde siyasi birlikten yoksun olan Türkler, Çin kuvvetleriyle tek başına mücadele edemeyeceklerini bildikleri için Çin üzerine bir sefer düzenleme eğiliminde olduğunu bildiklerinden Abbasi Devleti’nin Horasan valisi Ebu Müslim’i kendi komutası altında Kuça, Karaşar, Hotan ve Kaşgar’ın işgaline ikna ettiler. Bunu haber alan Çin komutanı Kao Sien-tche 100 bin kişilik ordu ile hareket ederek Talas (bugünkü Evliya-ata yakınında) şehrine gelip Said b. Humeyd’in birliği ile karşılaştı. Bunun üzeri-

<sup>16</sup> Zekeriya Kitapçı, *Türkistan’da Müslüman Olan İlk Türk Hükümdarları*, İstanbul, 1998, s. 81.

<sup>17</sup> <http://www.tarihbilinci.com/forum/3-unite-ilk-turk-devletleri-ders-notlari-198/karluklar-4186/>

<sup>18</sup> İbn Tayfur - Abu’l-Fazl Ahmed b. Tahir b. Tayfur, *Kitabu Bağdad*, Kahire, 1949, s. 12; Hakkı Dursun Yıldız, *İslamiyet ve Türkler*, İstanbul, 1980, s. 33.

<sup>19</sup> Makdisi, Bed=Mutahhar b. Tahir al-Makdisi, *Kitab al-Bad’va’l-Tarih*, (Neşr. ve Fransızcaya terc. Clemant Huart), Cilt: IV, Paris 1889-1919, s. 74; Yıldız, a.g.e., s. 34; “Çin ve Müslüman kuvvetleri arasında yapılan Talas Savaşı 5 gün devam etmiş ve bu savaşta 70.000 kişilik Çin birliklerinin büyük bir kısmı savaş meydanında yok edilmiş, 20.000 kadarı esir olarak müslümanların eline geçmiş ve Çinli komutan savaş meydanında canını zor kurtarabilmiştir.” Yazıcı, a.g.e., s. 37; Liu En-Lin, “Talas Seferi Hakkında Yapılan Bir İnceleme”, VIII. Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler, I, Ankara, 1972, s. 418.

ne, Ebu Müslim'in emriyle çevre valilerden gelen yardımcı kuvvetler de Said b. Humeyd'in ordusuna katıldı.<sup>20</sup>

751 yılının Temmuz ayında Çin ve Abbasiler arasında başlayan ve beş gün süren bu savaşta, muhtemelen savaşın sonuncu günü Karluklar'ın arkadan Çin birliklerine taarruz etmesiyle, iki ateş arasında kalan Çin ordusunun 45-50 bin kadar askeri öldürülmüş, 20 bin kadarı esir alınmış ve geriye kalan askerler ise Çin komutanı Kao Sien-Chih ile birlikte kaçmayı başarmıştır.<sup>21</sup> Çin kaynakları bu savaşta Müslüman Araplara yardım eden Karluk Türkleri'ni ihanetle suçlamaktadırlar. Karluklar yüzünden Çinliler bu savaşta iki cephe- de savaşmak mecburiyetinde kalmışlar ve askerlerinin çoğunu harp meydanında kaybederek ağır bir yenilgi almışlardır.<sup>22</sup> Bu savaşta Müslüman Araplar Türklerin de yardımını alarak galip gelmişlerdir.

Böylece Batıdan gelen Müslüman Araplar, Türkistan'da Türk coğrafyasında hakimiyet kurmak isteyen Çin'e bu fırsatı vermemiştir.

Bu süreçte, kendisini şeklen de olsa Türkistan'ın hâkimi sayan Çin'in Tung sülalesi orada nüfuzunu hâkim kılmak amacıyla güçlü bir ordu göndermiş ve bu ordu Ebu Müslim'in ordusuna 751 yılında Talas Savaşı'nda yenilince bu tarih Türk ve İslam tarihi bakımından bir dönüm noktası olmuştur.<sup>23</sup> Türkler bu savaşta Abbasiler tarafını tutmakla yalnız muharebenin neticesini değil, aynı zamanda tarihlerinin istikametini de değiştirdiler. Bu tarihten itibaren artık Türkler yüzünü İslam dünyasına çevirdiler. Abbasi halifeleri başlangıçta İranlılara ehemmiyet verdikleri halde bu savaştan sonra kendi ülkelerinin müdafaasında Türkleri ön plana çıkarmaya başladılar. Böylece Maverünnehir'de İslamlaşma faaliyeti genişlemeye başladı.<sup>24</sup> Talas Savaşı Türklerin İslam dinine girmesinde bir dönüm noktası olmuştur. Bu savaştan sonra Türk topraklarına karşı Müslüman Arap ordularının önemli bir saldırıları söz konusu olmamış ve bu yeni dönem "*Hizmet Safhası*" olarak nitelendirilmiştir. Bu yeni durum olumlu ilişkilerin gelişmesi ve Türklerin İslam dinini yakından inceleyerek öğrenmeleri açısından da iyi bir ortam hazırlamıştır. İşte Türklerin İslam dinine büyük kitleler halinde girmeleri bu savaştan sonra olmuştur diyebiliriz.<sup>25</sup>

### 3. Talas Savaşı Sonrası Türklerin Abbasi Yönetiminde Hizmet Safhası

Talas Savaşı'ndan sonra Abbasilerin Arapların dışındaki halklara iyi davranmaya başlamaları Horasan ve Maverünnehir'de İslamiyet'in yayılmasında bir ivme kazandırmıştır. Ebu Cafer el-Mansur (754-775) İslamiyet'i kabul edenlerden asla "*cizye*" alınmamasını istemiştir. 751 yılında meydana gelen Talas Savaşı Türklerle Müslüman Arapların yakınlaşmasına ve İslamiyet'i be-

<sup>20</sup> Yıldız, *a.g.e.*, s. 34 vd.

<sup>21</sup> Yıldız, *a.g.e.*, s. 34 vd.

<sup>22</sup> Liu En-Lin, "a.g.m.", s. 418 vd; Yıldız, *a.g.e.*, s. 34-35.

<sup>23</sup> Ünver Günay - Harun Güngör, *Başlangıçlarından Günümüze Türklerin Dini Tarihi*, İstanbul, 2007, s. 271.

<sup>24</sup> Turan, *a.g.e.*, s. 11.

<sup>25</sup> Cemil Öztürk, *Türk Tarihi ve Kültürü*, Ankara, 2006, s. 34-35.



nimsemelerine yardımcı olmuştur. Bu savaştan sonra Türklerle karşı uygulanan ılımlı politikalar sonucu İslamiyet’in Türkler arasında hızla yayıldığı görülmektedir.<sup>26</sup>

Cahız, Abbasi halifelerinden Türklerin İslamiyet’i kabul etmelerine, olumlu katkısı olanlar arasında ikinci halife Cafer el-Mansur (754-775) gelmektedir. O, bir taraftan “*ilk defa Türkleri devlet hizmetinde vazifelendirmiş*” birisi olarak karşımıza çıkarken öte yandan oğlu Mehdi’ye mevaliye iyi davranmasını, onların isteklerine kulak vermesini ve haklarını korumasını vasiyet eden bir halife olarak tanınmıştır.<sup>27</sup> Halife Mehdi (775-785) zamanında Sogut, Tohoristan, Fergana, Uşrusana ve Karluk, Dokuzoğuz gibi diğer bazı Türk hükümdarlarına elçiler göndererek onları İslam’a davet etmiştir. Bu gelişmeler, Abbasi-Türk ilişkilerinin iyi yönde ilerlediğinin bir göstergesidir.<sup>28</sup>

Halife el-Mehdi ve Me’mun dönemlerinde de Batı Türkistan’da İslamiyet’in yayılması için gayret gösterilmiştir. Uşrusana hükümdarı Kavus bu sırada müslüman olmuştur. Yörenin tam olarak itaate alınmasından sonra bölge valilerine Türkistan üzerine sefer yapmaları istenmiş ve valilerden de İslam dinini kabul edenlere maaş bağlanacağı vaat edilerek öncelikle hükümdar ailelerini kazanmaya çalışmışları vurgulanmıştır. Halife Memun müslüman olanları ödüllendirmiş ve ordusuna çok sayıda müslüman Türk komutan almıştır. Halife Me’mun Türklerden oluşan özel muhafız birlikleri teşkiline büyük önem vermiştir.<sup>29</sup> Me’mun döneminde Türklerin hilafet ordusuna alındıklarına dair bir bilgiye İbn Hurdadbi’de rastlamaktayız. Horasan valisi Abdullah b. Tahir, Horasan’ın vergilerini gönderirken yanında 2000 de esir göndermiştir. Bu esirler arasında daha sonra Mısır’da devlet kuracak olan Ahmed b. Tolun da vardır.<sup>30</sup> Türklerin hassa askeri birliklerindeki sayıca artması Halife Mu’tasım döneminde olmuştur.

Halife Mu’tasım bu yönde daha da ileri adımlar attığından bu durum Seyhun yöresinde Türklerin hızla İslamlaşması sonucunu beraberinde getirmiştir.<sup>31</sup> Mu’tasım otoritesini korumak için Türk komutanların nüfuzunu belli bir noktada tutmuştur. Devlet işlerinde, halifelik otoritesini tam anlamıyla kullanmıştır.<sup>32</sup>

Gerek Me’mun ve gerekse Mu’tasım Abbasi Devleti’ni kuran İranlılara güvenmiyorlardı. Devletin güvenliğinin iyice sağlanacağı daha sadık bir ordunun oluşturulması için yeni bir kuvvet gerekiyordu. İşte bu sebepten dolayı Me’mun ve Mu’tasım Türklerle daha fazla itibar ediyordu. Abbasiler bu düşün-

<sup>26</sup> Özaydın, “a.g.m.”, s. 254.

<sup>27</sup> Cahız, *Hilafet Ordusunun Menkıbeleri ve Türklerin Faziletleri*, (trc. Ramazan Şeşen), Ankara, 1967, s. 29.

<sup>28</sup> Yazıcı, *a.g.e.*, s. 61-62.

<sup>29</sup> Bedirhan, *a.g.e.*, s. 146.

<sup>30</sup> İbn Hurdadbi, Abu’l-Kasım Abdullah b.Hurdadbi, *al-Masalik ve’l-Memalik*, ed. M.j.de Goeje, Leiden, 1889, s. 39; Hakkı Dursun Yıldız, *İslamiyet ve Türkler*, İstanbul, 1980, s. 67.

<sup>31</sup> Günay - Güngör, *a.g.e.*, s. 272; Arnolt T.W., *İntişar-ı İslam Tarihi*, (Çev. Hasan Gündüzler), Ankara, 1971, s. 305.

<sup>32</sup> Mahmut Karapınar, “Abbasiler Dönemi Türklerin Siyasi Faaliyetleri”, *Türkler Ansiklopedisi*, Cilt: 4, Ankara, 2002, s. 354.

celerle Türkleri orduya aldılar, Arap ve Farşlılara karşı Türkleri politikaları gereği desteklemeye başladılar.<sup>33</sup> Hatta Mu'tasım döneminde ordu içerisindeki Türklerin sayısı o kadar arttı ki (tahminen 25-30.000 civarında), başkentteki halkla yeterli uyum sağlayamayan Türkler için 836'da Bağdat'ın kuzeyinde Samarra şehri inşa edildi ve Türkler buraya yerleştirildi. Artık buradaki Türkler imtiyazlı konumda idiler ve doğrudan halife üzerinde etkili olabilmekteydiler. Mu'tasım ile başlayan 56 senelik süredeki (836-892) sekiz halife döneminde (Mu'tasım, Vasık, Mütevekkil, Muntasır, Mu'tez, Muhtedi ve Mu'temid) Türkler, hilafet merkezinde sadece askeri alanda değil, siyasi, idari ve askeri alanlarda da devlet içerisinde büyük nüfuz sahibiydiler. Bu durum halife seçimlerine etki edecek kadar ileri bir seviyedeydi. Tabiatıyla halifeler, bu fiili duruma büyük bir istekle boyun eğiyor değillerdi. Nitekim iki taraf arasında gizli veya açık bir rekabet devam ediyordu.<sup>34</sup> Türkler uzun süre Abbasi Devleti içerisindeki nüfuzunu devam ettirdiler. Daha sonra Mısır'da devlet kuracak güce ulaştılar.

#### 4. Türklerin İslam Dinini Kabul Etmesindeki Etmenler

Emeviler hoşgörülü politikayı Türklerle karşı uygulayamadıkları için ırkçı ve baskıcı politikaları yüzünden Türklerin İslam dinine bütün özellikleriyle vakıf olmaları uzun bir zaman almıştır. Türklerin İslam dinine girişinde Müslüman Arap tüccarların, İslam'ı yaymakla görevli sufi dervişlerin ve halifenin hassa ordusuna alınan Türklerin büyük rolü olmuştur. İslamiyet'in Türkistan bozkırlarında yayılmasıyla Maveraünnehir'de cereyan eden ilmi ve ticari faaliyetler arasında sıkı bir ilişki vardır. Volga Bulgarları arasında gelişen ticari faaliyetler yavaş yavaş bu coğrafyaya İslam medeniyetinin üstünlüğünü göstermiş ve bu dine karşı bir ilgi uyandırmıştı. Buradaki medreselerde yetişen ilim ve tasavvuf erbabı, dervişler bu ticaret kervanına karışarak göçebelere İslamiyet'in esaslarını öğretiyorlardı. Bilhassa bu din bilginleri İslam'ı dar bir dini kurallar çerçevesinde değil, geniş ve yumuşak bir ruh ve mana ile anlatarak göçebelere anlatıyor ve bu dervişler İslamlaşma faaliyetlerinde önemli rol oynuyorlardı.<sup>35</sup>

#### 5. Talas Savaşı Sonrası Türklerin Gruplar Halinde İslam Dinine Girişi

Türklerin hızla İslam'a girmeleri hicretin III. yüzyılda Maveraünnehir, Fergana ve Aşağı Sırderya boylarında Müslüman Türklerin çoğaldığını söyleyebiliriz.<sup>36</sup> İslam Türk illerinde VIII. asırdan itibaren İslam ile tanışan ilk Türk toplumları Dağıstan'da ve Hazar Denizi'nin güney doğusunda bugünkü Türkmenistan'da yaşamakta idiler. Bu güney-batı Türkleri, Hazarlar ve Arapça kaynakların "Sul Türkleri" dedikleri idi. Aynı asır içinde İslamiyet, Horasan ve

<sup>33</sup> Mehmet Azimli, "Abbasi Döneminde Türklerden Oluşturulan Ordu: Hasa Ordusu", *Türkler Ansiklopedisi*, Cilt: 4, Ankara, 2002, s. 365.

<sup>34</sup> Yazıcı, a.g.e., s. 46.

<sup>35</sup> Osman Turan, *Selçuklular ve İslamiyet*, İstanbul, 1971, s. 12.

<sup>36</sup> Abdulkadir İnan, "Müslüman Türklerde Şamanizm Kalıntıları", *Türkler Ansiklopedisi*, Cilt: 3, Ankara, 2002, s. 392.



Toharistan üzerinden Batı Türkistan’a kadar vardı.<sup>37</sup> Hazar Türkleri 732 yılında İslam’ı resmen kabul etmişlerdi. Emevilerin ırkçı politika uygulamaları onları İslam’dan soğuttu ve 800’lerde İslam’dan ayrıldılar.<sup>38</sup> İslamiyet IX. ve özellikle X. asırdan itibaren Türkistan Türk Devletleri arasında süratle yayılmaya başlamıştır. Türkler sanki Kur’an-ı Kerim’deki “*Sen insanların bölük bölük Allah’ın dinine girdiklerini görürsün*” ayetine mazhar olmuş gibi, akın akın İslam dinine giriyorlardı. Osman Turan, İbnü’l-Esir’e dayandırdığı bir kayıтта 960 yılında 200 bin çadırının Müslüman olduğunu ve muhtemelen bunların Oğuz Türkleri olduğunu ifade etmektedir.<sup>39</sup> Selçukluların İslam dini ile tanışmaları X. asırda Selçuk Bey’in Oğuz Yabgu Devleti’nden ayrılıp Cend’e<sup>40</sup> gelmesiyle başlamıştır. Cend’de şartları yeniden gözden geçiren Selçuk, kendisine bağlı Oğuzlar ile birlikte İslamiyet’i kabul etti.<sup>41</sup> Bu Türk Milleti’nin İslam dinine kitleler halinde coşkulu bir şekilde girişini göstermekteydi. Türkler her türlü maddi ve manevi engelleri aşarak İslam dinine ve hidayete ulaşıyorlardı.<sup>42</sup> Karahanlılar zamanında çok sayıda Türk kitlesi İslam dinine girdi ve İslam devletin resmi dini olarak kabul edildi. Bu hadisede Satuk Buğra Han’ın payı büyüktür. Satuk Buğra Han müslüman olduktan sonra Abdülkerim ismini aldı. Karahanlıların İslam’ı seçmesi ile bütün Türkistan’da Çin sınırlarını da aşan bir İslamlaşma hareketi başladı.<sup>43</sup>

İslam dininin Türkler arasında yayılarak geniş kitlelerin Müslüman olması önemli ölçüde Samanoğulları’nın hâkimiyeti döneminde gerçekleşmiştir. Samani Emirliği (892-999) Buhara’yı merkez yapmak suretiyle X. yüzyılı Müslüman Türkistan’ın bir altın çağı yapmayı başarmıştır. Samaniler yönetiminde ticaret uluslararası düzeyde çok gelişti. Bu yüzyılda ticaret yolları yıldız biçiminde dört bir yana uzanarak İran ve Irak’taki merkezlere, doğuda Çin’e, güneyde Hindistan’a, Avrasya steplerine, kuzeybatıda Volga boylarına kadar uzanıyordu. Ticaretin yanı sıra o dönemde ekonomik hayatın; tarım, madencilik ve sanayi gibi sektörlerde de büyük gelişmeler görüldü.

## 6. Talas Savaşının Sonuçları

1. Talas Savaşı Türk, İslam ve dünya tarihi açısından büyük önem taşımaktadır. Fakat bu savaş basit bir meydan muharebesi olarak düşünölmüş ve neticeleri üzerinde fazla durulmamıştır. Talas Savaşı Türk-Arap ilişkileri bakımından da önemli bir yere sahiptir. Araplar Türkistan’da ilk defa Türklerle karşılaşılıyorlar ve Emevilerin yanlış politikaları yüzünden Türklerin İslam dinine girmeleri gecikmiştir. Daha sonra Abbasiler döneminde *barış ve dostane ilişkiler dönemi* başlayacaktır. Bunun sonucu ise, Türklerin tedricen İslam

<sup>37</sup> Emel Esin, *Türk Kültür Tarihi: İç Asya’daki Erken Saflar*, Ankara, 1997, s. 18.

<sup>38</sup> Aytakin Gezici, *Dünyaya Hükmeden Türk Devletleri*, Ankara, 2013, s. 38.

<sup>39</sup> Turan, *Selçuklular ve İslamiyet*, İstanbul, 1971, s. 12.

<sup>40</sup> Yakut el-Hamevi, *Mu’cemu’l-Buldan*, II/2, neşr. F. Wüstenfeld, Leipzig 1867, s. 128.

<sup>41</sup> Refik Turan, *Selçuklu Tarihi El Kitabı*, Ankara, 2012, s. 32.

<sup>42</sup> Zekeriya Kitapçı, *Hız. Peygamberin Hadislerinde Türk Varlığı, Selçuklular, Moğollar, Osmanlılar*, İstanbul, 1988, s. 159.

<sup>43</sup> Gezici, *a.g.e.*, s. 42.

Devleti hizmetine girmeleri Müslümanlığın kabulünün hızla artmasıdır. Dolayısıyla Türkler arasında İslamiyet'in yayılması Türk ve İslam tarihi açısından olduğu kadar, dünya tarihi açısından da önemli bir gelişmedir. Talas Savaşı'nın en önemli sonucu da böyle bir gelişmeye imkan hazırlaması olmuştur. Liu En-Lin'in de belirttiği gibi: *"Eğer savaş Arapların aleyhine neticelenmiş olsaydı, Müslümanlığa vurulacak darbenin tamiri çok güç olacaktı. Belki de Türkistan'da yaşayan Türklerin çoğunluğu, hatta bütünü Budistliği kabul etmek mecburiyetinde kalacaktı."* Bu hakikati ünlü tarihçi Barthold şu cümlelerle ifade eder: *"Bu muharabenin Türkistan tarihindeki önemi çok büyüktür. Çünkü İslam ve Çin medeniyetinin hangisinin Türkistan'da hakim olacağı meselesi bu suretle halledilmiştir."*<sup>44</sup>

**2.** Çin Hunlardan itibaren her fırsatta Türkistan'a nüfuz ederek Türkler üzerinde hakimiyet kurma siyasetini hep takip etmiştir. Bu emelini gerçekleştirmesi Türklerin siyasi ve askeri güçlerine bağlıydı. VIII. asrın ortalarına doğru Çin İmparatoru'nun geleneksel siyasetinin bir devamı olan Batı Türkistan'a karşı giriştiği askeri hareket 751 Talas Savaşı ile feci bir şekilde son bulmuştur. Böylece Çin, Türkistan bölgesine hakim olma emellerinden vazgeçmiştir.<sup>45</sup>

**3.** Savaştan önceki yıllarda Batı Türkistan'da sarsılan Türk nüfuzu, Talas Savaşı ile tekrar kurulmuştur. Savaşın Çin aleyhine neticelenmesinde önemli rol oynayan Karluklar, Göktürk ve Türkiş Devleti'nin yıkılması üzerine bölgenin en önemli unsuru haline gelmişler ve Türk birliğini yeniden kurmak için harekete geçmişlerdir. Şu hususu belirtelim ki, Karlukların savaştan önce, savaş esnasında ve savaştan sonra takip ettikleri siyaset, bir tesadüf eseri olmayıp, kendi milli menfaatlerine uygun surette ve son derece iyi planlanmış ve tatbik sahasına konmuştur.<sup>46</sup>

**4.** Sasani Devleti'nin yıkılmasından sonra Türklerle Araplar arasında yarım asırdan fazla bir mücadele dönemi devam etmiştir. Bu sebeple İslam dini Türkler arasında Talas Savaşı'na kadar fazla rağbet görmemiştir. Talas Savaşı'nda bu iki rakibin Çin'e karşı birlikte hareket etmesi, Türk-Arap ilişkileri bakımından bir dönüm noktası olmuştur. Bu tarihten (751) itibaren bu ilişkiler yerini sulhe ve dostça münasebetlere bırakmıştır. Böylece İslam dini Türkler tarafından yavaş yavaş benimsenmeye başlamıştır. Türkler daha sonraki zamanlarda artık kitleler halinde İslam'a girmeye devam etmişlerdir.<sup>47</sup>

**5.** Talas Savaşı'nın dünya kültür tarihinde de önemli bir yeri olmalıdır. Çin bu savaşla Batı ile münasebet kurmaya başlamıştır. Çin'de keten ve kenavirden imal edilen kağıt, bu savaşta müslümanların eline esir düşen Çinliler vasıtasıyla ilk defa Çin dışında bir yerde Semerkant'ta imal edilmiştir.<sup>48</sup> Bu

<sup>44</sup> Yazıcı, *a.g.e.*, s. 37-38.

<sup>45</sup> Yıldız, *a.g.e.*, s. 37.

<sup>46</sup> Yıldız, DGBİT, Cilt: 3, s. 57.

<sup>47</sup> Yazıcı, *a.g.e.*, s. 37; Yıldız, *a.g.e.*, s. 37-38.

<sup>48</sup> Hakkı Dursun Yıldız, "Talas Savaşı Hakkında Bazı Düşünceler", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Cumhuriyetin 50. Yılına Armağan*, İstanbul, 1973, s. 71 vd.

zamana kadar Çin haricindeki bütün dünyada olduğu gibi, İslam dünyasında da yazı malzemesi olarak papirus ve parşomen kullanılıyordu. Bunlar ise hem sağlıksız hemde çok pahalı idi.<sup>49</sup>

Talas Savaşı sonrası Çinlilerden kâğıt yapmayı öğrenen Semerkantlılar X. yüzyılın sonlarından itibaren bu kâğıtları bütün İslam dünyasına yaydılar ve oradan da Avrupa'ya geçti.<sup>50</sup>

**6.** Talas Savaşı'nın Çin'deki kültürel etkileri içerisinde, Arap ve İslam dünyasına ilginin artmasını ve İslamiyet'le ilgili bir eserin Talas Savaşı'nda esir düşen bir Çinli rahip olan Tu Huan tarafından yazılması çok manidardır. Bu Çinli rahip 12 yıl Kufe'de esir hayatı yaşamıştır ve ondan sonra ülkesine döndüğünde, Ching Hsing Chi adlı bir kitap yazmıştır. Bu kitap İslam dininin prensipleri hakkında çok sağlıklı bilgiler vermektedir.<sup>51</sup>

Talas Savaşı'nın sonucu olarak yukarıda saydıklarımızın yanında şu maddeleri de söyleyebiliriz:

- ♦ Türkistan Çinlilerin egemenliğine girmekten kurtulmuştur.
- ♦ Türklerle Müslüman Araplar arasındaki ilişkiler iyileşmiş, savaşların yerini dostluk ve kardeşlik almıştır.
- ♦ Türklerle Müslüman Araplar arasında ticari ilişkiler gelişmiştir.
- ♦ Türkler kitleler halinde İslamiyet'i kabul etmeye başlamıştır. Talas Savaşı, Türk-İslam tarihinin başlangıcı kabul edilmiştir.
- ♦ Türklerin İslamiyet'i kabulüyle İslam dini Türkler aracılığıyla daha geniş bir alana yayılmıştır (Pakistan, Afganistan, Hindistan, Bangladeş ve Balkanlar).
- ♦ Türkler, İslam dünyasındaki ayrılıkları etkili bir şekilde ortadan kaldırarak halifeyi korumuşlardır.<sup>52</sup>

### Sonuç

Talas Savaşı tarihin altın sayfaları arasında gereği gibi anlaşılammış ve hak ettiği değer ve önem verilememiş ve sonuçları üzerinde fazla durulmamıştır. O dönemin tarihçileri bu olay hakkında fazla bilgi vermemişlerdir. Bu durum bu olayı küçümsedikleri için mi yoksa coğrafya olarak İslam dünyasına uzakta oluşundan mıdır bilinmemektedir.

Talas Savaşı Türkler ve Türk tarihi için bir dönüm noktasıdır. Türkler uzun süre Türkistan'da Çin Devleti'yle mücadele halindeydi. Çin bu savaşla bütün Türkistan bölgesini hakimiyeti altına almak istiyordu. Fakat Türk-Arap işbirliği neticesinde Çin bu emeline ulaşamamıştır. Barthold bu savaş için, *"Bu muharabenin Türkistan tarihindeki önemi çok büyüktür. Çünkü İslam ve Çin medeniyetinin hangisinin Türkistan'da hakim olacağı meselesi bu suretle halledilmiştir."* demektedir. Bu ifadeden de anlaşılacağı üzere bu savaş sıradan bir savaş değildir. Türk, Arap ve Çin tarihi ve hatta dünya tarihi açısından

<sup>49</sup> Cl. Huan, "Kağıt Maddesi", *İslam Ansiklopedisi*, (MEB Yayını), Cilt: 6, s. 70; Yıldız, *a.g.e.*, s. 38; Yazıcı, *a.g.e.*, s. 39.

<sup>50</sup> Günay - Güngör, *a.g.e.*, s. 282.

<sup>51</sup> Yazıcı, *a.g.e.*, s. 40.

<sup>52</sup> Kaynak: [http://www.okuldersleri.com/turklerin\\_islamiyeti\\_kabulu.htm](http://www.okuldersleri.com/turklerin_islamiyeti_kabulu.htm)

dan önemli sonuçlar doğurmuştur. Türklerin İslam dini ile tanışması ve daha sonraki asırlarda kitleler halinde İslam'a girişleri bu savaş neticesinde vuku bulmuştur.

Talas Savaşı'ndan önce Emevilerin Türklere karşı uyguladıkları "mevali" politikasından dolayı Türkler bu dönemde Araplara fazla yakınlık gösterememiş ve çok az bir Türk kitlesi hariç İslam dinine girememişlerdir. Ancak 750 iktidarı ele geçiren Abbasiler, Arapların dışındakilere uygulanan "mevali" politikasını değiştirdiklerinden Türklerle Araplar arasında bir yakınlaşma ve iyi ilişkiler dönemi başladı ve 751 yılında meydana gelen Talas Savaşıyla bu durum daha da kuvvetlendi. Türkler bu savaştan sonra Abbasi Devleti içerisinde başta askeri alan olmak üzere idari ve siyasi alanda da nüfuz sahibi olmaya başladılar.

Talas Savaşı sonrasında dünya kültür tarihi açısından önemli gelişme ise, kağıdın Çin sınırları dışına yani önce Semerkant'ta daha sonra da Ortadoğu üzerinden Avrupa'ya geçmesi olmuştur. Çünkü bu tarihlerde Avrupa ülkeleri kağıt imal edemiyorlardı. Talas Savaşı kağıdın yayılması için de önemli bir dönüm noktası olmuştur diyebiliriz.

Yukarıda saydığımız maddeler Talas Savaşı'nın Türk ve Dünya Tarihi açısından sonuçlarını açık seçik bir şekilde göstermektedir. Bu savaş Türklerin İslam dinine girmelerinde ve İslam dininin Türkler arasında yayılmasında bir dönüm noktası olmuştur diyebiliriz.



Talas Savaşı İle İlgili Temsili Harita

### Kaynaklar

AKTAN, Ali: *İslam Tarihi (Başlangıçtan Emevilerin Sonuna Kadar)*, Kayseri, 2003.

ARNOLT, T.W.: *İntişar-ı İslam Tarihi*, (Çev. Hasan Gündüzler), Ankara, 1971.

AZİMLİ, Mehmet: "Abbasiler Döneminde Türklerden Oluşturulan Ordu: Hassa Ordusu", *Türkler Ansiklopedisi*, Cilt: 4, Ankara, 2002.

- BALIK, İbrahim: *Ortaçağ Tarihi ve Medeniyeti*, Ankara, 2005.
- BEDİRHAN, Yaşar: *Ortaçağ Tarihi*, Konya, 2007.
- CAHİZ: *Hilafet Ordusunun Menkıbeleri ve Türklerin Faziletleri*, (trc. Ramazan Şeşen), Ankara, 1967.
- Cl. HUANT: "Kağıt Maddesi", *İslam Ansiklopedisi*, MEB Yayını, Cilt: 6.
- EL-BELAZURİ: *Futuhu'l-Buldan*, çev. Mustafa Fayda, Cilt: 2, Ankara, 1987.
- ESİN, Emel: *Türk Kültür Tarihi: İç Asya'daki Erken Saflar*, Ankara, 1997.
- GEZİCİ, Aytekin: *Dünyaya Hükmeden Türk Devletleri*, Ankara, 2013.
- GÜNAY, Ünver - GÜNGÖR, Harun: *Başlangıçlarından Günümüze Türklerin Dini Tarihi*, İstanbul, 2007.
- [http://www.okuldersleri.com/turklerin\\_islamiyeti\\_kabulu.htm](http://www.okuldersleri.com/turklerin_islamiyeti_kabulu.htm)
- <http://www.tarihbilinci.com/forum/3-unite-ilk-turk-devletleri-ders-notlari-198/karluklar-4186/>
- <http://www.tarihbilinci.com/forum/3-unite-ilk-turk-devletleri-ders-notlari-198/karluklar-4186/>.
- İBN HURDAZBİH: Abu'l-Kasım Abdullah b.Hurdadbih, *al-Masalik ve'l-Memalik*, ed. M.j.de Goeje, Leiden, 1889.
- İBN TAYFUR: *Abu'l-Fazl Ahmed b Tahir b.Tayfur, Kitab Bağdad*, Kahire, 1949.
- İNAN, Abdülkadir: "Müslüman Türklerde Şamanizm Kalıntıları", *Türkler Ansiklopedisi*, Cilt: 3, Ankara, 2002.
- KARA, Seyfullah: *Selçukluların Dini Serüveni -Türkiye'nin Dini Yapısının Tarihsel Arka Planı-*, İstanbul, 2006.
- KARAPINAR, Mahmut: "Abbasiler Dönemi Türklerin Siyasi Faaliyetleri", *Türkler Ansiklopedisi*, Cilt: 4, Ankara, 2002.
- KİTAPÇI, Zekeriya: *Araplar'ın Türkistan'a Girişi*, İstanbul, 2000.
- \_\_\_\_\_ : *Hz. Peygamberin Hadislerinde Türk Varlığı, Selçuklular, Moğollar, Osmanlılar*, İstanbul, 1988.
- \_\_\_\_\_ : *Türkistan'da İslamiyet ve Türkler*, Konya, 1988.
- \_\_\_\_\_ : *Türkistan'da Müslüman Olan İlk Türk Hükümdarları*, İstanbul, 1998.
- \_\_\_\_\_ : *Yeni İslam Tarihi ve Türkler*, Konya, 1994.
- KONA, Gamze: "Türklerin İslamiyeti Kabulü", <http://www.osmancik.com.tr/public/koseyazisi.aspx?id=345>.
- KOYUNCU, Mevlüt: "Türkler ve İslam Dünyası", *Türkler Ansiklopedisi*, Cilt: 4, Ankara, 2002.
- LİU EN-LİN: "Talas Seferi Hakkında Yapılan Bir İnceleme", *VIII. Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler, I*, Ankara, 1972.
- MAKDİSİ: Bed=Mutahhar b. Tahir al-Makdisi, *Kitab al-Bad'va'l-Tarih*, neşr. ve Fransızcaya terc. Clemant Huart, Cilt: 4, Paris 1889-1919.
- ÖZAYDIN, Abdülkerim: "Türklerin İslamiyeti Kabulü", *Türkler Ansiklopedisi*, Cilt: 4, Ankara, 2002.
- ÖZTÜRK, Cemil: *Türk Tarihi ve Kültürü*, Ankara, 2006.

TABERİ: *Tarihu'r-Rusul ve'l-Müluk*, (nşr. M.J. de Goeje), Cilt: I, Leiden 1879-1898.

TURAN, Osman: *Selçuklular ve İslamiyet*, İstanbul, 1971.

\_\_\_\_\_ : *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, Cilt: 1-2, İstanbul, 2000.

TURAN, Refik: *Selçuklu Tarihi El Kitabı*, Ankara, 2012.

ÜÇOK, Bahriye: *İslam Tarihi Emevîler-Abbâsiler*, Ankara, 1979.

YAKUT EL-HAMEVÎ: *Mu'cemu'l-Buldan*, II/2, neşr. F. Wüstenfeld, Leipzig, 1867.

YAZICI, Nesimi: *İlk Türk-İslam Devletleri Tarihi*, Ankara, 2005.

YILDIZ, Hakkı Dursun - SEYİTOĞLU, Kenan (Editör): *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, Cilt: 3, İstanbul, 1986.

\_\_\_\_\_ : *İslamiyet ve Türkler*, İstanbul, 1980.

\_\_\_\_\_ : "Talas Savaşı Hakkında Bazı Düşünceler", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Cumhuriyetin 50. Yılına Armağan*, İstanbul, 1973.